"स तं प्रविष्टं हृतमाततायिभि-
र्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः ॥"
इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

प्रवीणः, त्रि, (प्रकृष्टा संसाधिता वीणास्य । यद्वा प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र + वीण + णिच् + अच् । वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धेस्तत्तुल्यनैपुण्यात् तथात्वम् ।) प्रकृष्टं वेत्ति यः तत्पर्य्यायः । निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४ निष्णातः ५ शिक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृतमुखः ८ कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥ (यथा कुमारे । १ । ४८ ।
"विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः
सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।
अध्वानमध्वान्तविकारलक्ष्म-
स्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥")

प्रवीरः, पुं, (प्रकृष्टो वीरः ।) सुभटः । (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १४५ ।
"इति तस्या वचः श्रुत्वा सप्रवीरोऽप्युवाच तान् ॥"
भौत्यस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे ।७।८८
"अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥"
अत्र क्वचित् प्रवीणोऽपि पाठः ॥ पुरुवंशीयश्च प्रचिन्वतः पुत्रः । यथा, तत्रैव । ३१ । ५ ।
„प्रचिन्वतः प्रवीरोऽभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः ॥"
धर्म्मनेत्रस्य उपदानवीगर्भजातः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । ३२ । ७—८ ।
"तंसोः सुरोधो राजर्षिर्धर्म्मनेत्रः प्रतापवान् ।
ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्य्योपदानवी ॥
उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्तान् सुयोधतः ।
दुष्मन्तमथ सुमन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥"
चण्डालपुरुषविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।८८६
"चण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विख्यातो वध्यवधको मृतकम्बलहारकः ॥")
उत्तमे, त्रि । इति धरणिः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ५ । २० ।
"कुरुप्रवीरं कुरु मां पतिं त्वं
हया न गच्छेन्नु यौवनं ते ॥")

प्रवृत्तः, त्रि, (प्रवर्त्तते स्मेति । प्र + वृत् + क्तः ।) प्रवृत्तिविशिष्टः । यथा,—
"प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितत्रपः
क्रमेण पेष्टं भुवनद्वयामसि ।
तथापि वाचालतया युनक्ति मां
मियस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥"
इति शिशुपालवधे । १ । ४० ॥
आरब्धः । यथा,—
"प्रवृत्तमन्यथा कुर्य्यात् यदि मोहात् कथञ्चन
यतस्तदन्यथा भूतं तत एव समापयेत् ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टम् ॥
प्रकृष्टवर्त्तनविशिष्टश्च ॥ (यथा रामायणे ।७। ८० । १ ।
"अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो रघुनन्दनम् ।
पप्रच्छ श्रवणं विप्र लवणस्य यथा बलम् ॥"

प्रवृत्तिः, स्त्री, (प्रवर्त्तते इति । प्र + वृत् + क्तिन् ।) प्रवाहः । उदन्तः । (यथा, मेघदूते । ४ ।
"प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥"
प्रवर्त्तनमिति । प्र + वृत् + क्तिन् ।) प्रवर्त्तनम् । (यथा, महाभारते । १२ । ३० । १६ ।
"वहवे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।
यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तो चन्द्रमाः शनैः ॥"
प्रवर्त्तते व्याप्नोति प्रसिद्धत्वेनेति । प्र + वृत् + क्तिच् । यत्नादिव्यापारः । यथा, महाभारते । १ । १ । २५५ ।
"असच्च सदसच्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्त्तते ।
सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥"
"सन्ततिर्ब्रह्मादिः । प्रवृत्तिर्यज्ञादिः ॥"इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥") अवन्त्यादिदेशः । इति मेदिनी । ते, १३० ॥ हस्तिमदः । इति हेमचन्द्रः ।४। २९० ॥ न्यायमते यत्नविशेषः । अस्याः कारणम् । चिकीर्षा । कृतिसाध्यताज्ञानम् । इष्टसाधनताज्ञानम् । उपादानप्रत्यक्षम् । यथा,—
"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ।
एवं प्रयत्नस्त्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥
चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ १७३ ।
"देहादि पञ्चरं यन्त्र तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥"
प्रयत्नसहितादन्तःकरणात् प्रवृत्तिर्जायते । यदुक्तं कामन्दकीये नीतिसारे । १।३३—३५ ।
"आत्मा मनश्च तद्विद्यैरन्तःकरणमुच्यते ।
आभ्यान्तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥
आत्मा बुद्धीन्द्रियाण्यर्थो बहिष्करणमुच्यते ।
सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्त्तिता ॥
उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्य्यके स्मृते ।
तस्मात् प्रवृत्तिसंरोधाद्भावयेन्निर्मनस्कताम् ॥"
"आत्ममनोबुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया कारणविभागमभिधातुमाह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्षणेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साऽन्वयविद्या सा विद्यते येषां ते तद्विद्याः कणादाक्षपादादयः तैः तद्विद्यैः आत्मा मनश्च अन्तःकरणमुच्यते । आभ्यां आत्ममनोभ्यां प्रयत्नसहिताभ्यां सङ्कल्पः प्रवृत्तिः इन्द्रियप्रवर्त्तनं उपजायते । बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति । आत्मा उक्तलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि बाह्यरूपाणि । अर्थाः शब्दादयः । कर्म्मेन्द्रियाणां हि उत्सर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि । एतत् सर्व्वं बहिःकरणम् । सङ्कल्पः सम्यग्भूतार्थकल्पनं अध्यवसायः प्रयत्नविशेषः ताभ्यां अस्य आत्मनः सुखानुभवलक्षणा सिद्धिः प्रकीर्त्तिता । तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्यवसायलक्षणात् प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव समर्थयन्नाह । उभे एते हीति । उभे एते अनन्तरोक्ते हि स्फुटं करणे अन्तर्बहिःकरणसंज्ञके यत्नानन्तर्य्यके प्रयत्नानन्तरं वर्त्तेते प्रयत्नप्रेरणादित्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात् प्रवृत्तिसंरोधात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव संरोधं कृत्वा निर्म्मनस्कतां भावयेत् निर्म्मनस्कभावं अभ्यस्येत् यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति तावदात्मा मनसा न युज्यते ततश्च विद्यमानमपि मनो नास्त्येव मनःकार्य्याकरणात् । अन्तःकरणविश्लेषात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् बहिःकरणप्रवृत्तेरप्यभावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विषयैः सम्बन्ध एव न स्यात् इति भावः ।"इति तट्टीका)

प्रवृत्तिज्ञः, पुं, (प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानातीति । ज्ञा + कः ।) चारभेदः । तत्पर्य्यायः । वार्त्तिकः २ वार्त्तायनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवृद्धः, त्रि, (प्रवर्द्धते स्मेति । प्र + वृध् + क्तः ।) वृद्धियुक्तः । तत्पर्य्यायः । प्रौढ़ः २ एधितः ३ । प्रसारितः । तत्पर्य्यायः । प्रसृतः २ इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, देवीभागवते ।३।८।२९ ।
"सत्त्वं समुत्कटं जातं प्रवृद्धं शास्त्रदर्शनात् ।
वैराग्यं तत्फलं जातं तामसार्थेषु नारद ! ॥")

प्रवेकः, त्रि, (प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति । प्र + विच् + कर्म्मणि घञ् ।) उत्तमः । प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भागवते । २ । ९ । ११ ।
"श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
पिशङ्गवस्त्राः सुवचः सुपेशसः ।
सर्व्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि-
प्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्च्चसः ॥")

प्रवेटः, पुं, (प्रवीयते खाद्यते इति । प्र + वी + बाहुलकात् टः ।)यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवेणि, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ + "वीज्याज्वरिभ्यो निः" उणा० ४।४८ । इति निः । णत्वम् । यद्वा, प्रवेणति सौन्दर्य्यं प्राप्नोतीति । प्र + वेण गतौ + इन् । (कुयः वेणी । इति मेदनी । णे, ६३ ॥)

प्रवेणी, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ + "वीज्याज्वरिभ्यो निः ।" उणा० ४।४८ । इति निः । णत्वम् । ऋदिकारादिति पाक्षिको ङीप् । वेणी । (यथा, रघौ । १५ । ३० ।
"तत्र सौधगतः पश्यन् यमुना चक्रवाकिणीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥")
गजपृष्ठस्थचित्रकम्बलम् । इत्यमरः ।२।६।८८॥ (यथा, महाभारते । १५ । २७ । १३ ।
"अजितानि प्रवेणीश्च सुक्सुवश्च महीपतिः ।
कमण्डलूंश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत ! ॥
नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।३।८८।११।
"प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्यं कण्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति ॥"